

DOKTORI DISSZERTÁCIÓ TÉZISEI

Tóth Péter

HOMO MIMETICUS ET RELIGIOSUS

**René Girard generatív valláselmélete – kísérlet az ember vallástudományi
megértésére**

**Málnási Bartók György Filozófia Doktori Iskola
Valláselmélet alprogram**

Témavezető:

Prof. Dr. Dr. Máté-Tóth András

egyetemi tanár

SZTE, Vallástudományi Tanszék

Szeged

2023

Ahogy azt – szándékaim szerint – a dolgozat címe sugallja, René Girard gondolati felépítménye, amelyet *mimetikus elmélet*nek nevez a szakirodalom, alapvetően egy olyan átfogó valláselmélet, amely a vallás jelensége felől igyekszik megérteni az embert. Girard sajátos megközelítésében az emberré válás és a vallás eredetének problémája elválaszthatatlanul összefonódik. Ugyanakkor joggal merül fel a valláselméletek szükségességének és aktualitásának kérdése a szekularizációs elmélet(ek) által uralt társadalmi diskurzusban.

A szekularizációs paradigma szerint a modernizáció növekedésével egyre inkább háttérbe szorul a vallás, mígnem a folyamat végpontját jelentő eltűnése be nem következik. Ami a szekularizáció valamennyi fogalmában – amelyeknek még csak az említés szintjén való felsorolására sem vállalkozhatok, pláne nem egy téziszfüzet keretein belül – közös, hogy valamilyen, két jól kijelölhető végpont közötti unilineáris folyamatot ír le, valamint annak befejezettségét állapítja meg. A szekularizációs elmélet kiindulási alapját az 1960-as években, történelmi okokból bizonyos nyugat-európai országokban lefolytatott szociológiai vizsgálatok jelentik, amelyek a vallás követőinek számában beállt tendenciózus csökkenést állapítottak meg. Az ennek a folyamatnak a magyarázataként kidolgozott szekularizációs elmélet rendkívüli gyorsasággal terjedt a szociológiában és máig zajló vitákat indukált. A szekularizációs elmélet annak ellenére is megkerülhetetlen gondolati alapállás maradt mind a tudományos diskurzusban, mind pedig a hétköznapi felfogás szintjén, hogy számos ellenzője rávilágított az (eredeti) paradigma elméleti és gyakorlati tarthatatlanságára. A szekularizációs elméletet illető kritikák két nagy csoportra oszthatók. Az ellenzők egy része statisztikai adatokra támaszkodva igyekszik érvelni amellett, hogy a szekularizációs elmélet által felvázolt folyamatok korántsem olyan általános jellegűek, valamint sokszor nem olyan módon zajlottak le, ahogyan azt a szekularizáció teoretikusai megjósolták, sőt, számos helyen kifejezetten ellentétes irányú tendenciák figyelhetők meg. A kritikusok másik nagy csoportja pedig elméleti szinten igyekszik rávilágítani a szekularizációs elmélet belső logikai inkonzisztenciáira, valamint annak doktrinális, dogmatikus jellegét hangsúlyozzák (Máté-Tóth, 2014, pp. 37–61).

Kétségtelen, hogy kortárs világunkban a vallási dimenzió jelentősége vitathatatlan. Máté-Tóth András a vallás vitalizálódásnak elsődleges megfigyelési tartományát három fő területen jelöli meg: „*a nagy világvallások missziós aktivitásának felerősödése, az ezeken belüli fundamentalista fókuszálódás és a vallási hagyományok politikai instrumentalizálódása terén.*” (Máté-Tóth, 2014, p. 58). Ezek – mégha egy mérsékeltebb értékelést alapul véve nem is

jelentenek döntő csapást a szekularizációs elméletre –, de kétségkívül rávilágítanak annak korlátaira.

Napjaink globalizált világában a vallás megkerülhetetlen geopolitikai tényező. Ennek egyrészt demográfiai okai vannak. Példának okért elég, ha csak arra gondolunk, hogy a harmadik világ vallásos társadalmában és országaiban jóval magasabb a szaporodási ráta, mint a szekularizáltabb államokban, azaz világszerte több ember születik vallásos közegbe és így módon nagyobb valószínűséggel válik vallásossá, mint a szekularizáció „zászlóshajóját” jelentő Nyugat-Európában. A nemzetközi migráció szintén egy olyan faktora a kortárs világunknak, amely már önmagában is nélkülözhetetlenné teszi a vallásról való tudományos diskurzust. Ennek mind elméleti, mind pedig gyakorlati szempontból az egyik, de alighanem a legnevezetesebb vetülete a vallás és erőszak kérdésköre. Már önmagában az a tényállás, hogy a vallás lényegi aspektusa az identifikáció, ami kéz a kézben jár az elkülönüléssel (Szilárdi, 2019, pp. 24–40), tehát az inklúzió és exklúzió dialektikája a kirekesztést és az erőszakot a vallás inherens elemévé teszi (Máté-Tóth, 2019, p. 10). Nem véletlen, hogy az olyan szélsőséges álláspontok, minthogy alapvetően a vallás valamennyi erőszak oka (Dawkins, 2017, 276, 327), vagy Samuel P. Huntington árnyaltabb, ámde hasonlóan sematikus paradigmája, miszerint a globalizált világ pólusait jelentő metakultúrák közötti törésvonalak a vallási különbségek mentén rajzolódnak ki (Huntington, 1998, p. 14) nagy népszerűsége tettek szert. Ezt tovább erősíti az a gondolat, hogy a vallás jelentheti azt az elsődleges fogódzót, amelynek révén a kultúrák képesek lehetnek megőrizni az egyediségüket a korunkat jellemző uniformizálódással szemben. Benjamin Barber például úgy vélekedik, hogy a globalizáció egy vallási alapú ellenmozgást válthat ki, ami akár a tömeges tribalizációt, valamint a fundamentalista mozgalmak megerősödését eredményezheti ellenhatásként (Barber, 1996, pp. 167–170).

A 2001. szeptember 11-i terrortámadás óta kérelhetetlenül ráirányult mind a közvélemény, mind pedig a kutatók figyelme a vallás és erőszak kérdéskörére. Az azóta történt, vallási hivatkozással és motivációval átitatott merényletek csak méginkább aláhúzzák és aktualizálják a probléma relevanciáját. A modern terrorizmus jelenségének megértéséhez elengedhetetlenné vált a vallás vizsgálata. Ez a kijelentés azonban nem csak a makroszintű globális, geopolitikai és szociokulturális folyamatokra érvényes, hanem bizonyos szekták és új vallási mozgalmak lokálisabb dimenzióira is. Ennek egyik legeklektánsabb példája Jim Jones prédikátor és a *People's Temple* csoport által elkövetett erőszakos és destruktív akciók (Nagy, 2019, pp. 53–63).

A szekularizációs elmélet korlátozottsága okán és a funkcionális vallástudományi megközelítés alapján előtérbe került az alapvetően szekurális természetűnek tekintett jelenségek vallási vonatkozásainak és jelentéseinek, valamint a vallással párhuzamot mutató karakterjegyeinek a megértése és kutatása. Ennek jó példája az úgynevezett „politikai vallások” jelensége, mint például a 19-20. század szélsőséges politikai mozgalmai, úgymint a fasizmus, nemzeti szocializmus, marxizmus vagy napjaink szuperstruktúrái, mint például a kapitalizmus vagy a média, amelyek mindegyike a vallás jelenségének karakterisztikáit mutatja (Palaver, 2013, pp. 15–17).

A vallás és erőszak adekvát vizsgálatában, legyen szó a két jelenség külön-külön, illetve egymással összefüggésben történő elemzéséről, a jobb megértéshez és a megoldási javaslatok kidolgozásához mindenképpen multi- és interdiszciplináris szemléletre és megközelítésre van szükség. Tehát nagyon fontos, hogy mind a természettudományos, evolúciós elméleteket, mind pedig a humán- és társadalomtudományi megközelítéseket és magyarázati modelleket is egyaránt tekintetbe vegyük. René Girard mimetikus elmélete mind tematikai, mind pedig integratív szempontból pontosan ebben az erőterben helyezkedik el. Ebből adódóan a munkásságával foglalkozó szakirodalom túlnyomórészt korunk egyik legjelentősebb, de egyben a leginkább besorolhatatlan gondolkodójaként aposztrofálja Girard-t (Kiss, 2015, p. 88). Személyében egy olyan kutatóról van szó, aki eredeti végzettsége szerint történész, majd átnyergelt az irodalomtudomány terejére, ahonnan érdeklődése a vallástudomány, az antropológia, az etnológia, a filozófia és a pszichológia területeire sodorta, nem is beszélve a jelentős etológiai involváltságról.

Úgy gondolom, hogy önmagukban már az eddig leírtak is elegendő muníciót jelentenek a témaválasztás indoklására. Azonban a vallás és erőszak problémakörén kívül van egy másik, éppúgy hasonlóan releváns és a filozófiához explicitebb módon kapcsolódó vetület. Erre utal a főcímben a *homo* előtaghoz rendelt másik jelző, a *mimeticus*. A sorrend sem véletlen, hiszen Girard grandiózus, vagy némi kritikai élel eklektikusnak bélyegezhető elméletében az utánzás, a *mimézi*s jelenti a kiindulási alapot. Az ezredforduló körüli idegtudományi felfedezéseknek, valamint a rohamos technológiai fejlődésnek és az ezek által indukált filozófiai reflexióknak köszönhetően az utánzás jelensége iránti tudományos érdeklődés új lendületet vett az elmúlt évtizedekben. Az etológiai, illetve a kognitív idegtudományi és pszichológiai kutatások fejleményei, valamint a virtuális valóság technológiai háttérének fejlődése révén az utánzás jócskán túllépett azon a hagyományos fogalmi kereten, amely szerint a mimézi s a valóság reprezentációja, pusztán másolat, illetve csupán esztétikai kategória. Így napjainkra a bölcsészeti- és társadalomtudományi, valamint az idegtudományi elméleti viták homlokterébe került a

mimikrinek, az identifikációnak, a tükörneuronoknak és a virtuális szimulációknak a szubjektum megalkotásában és (át- és/vagy de-)formálásában játszott szerepe (Lawtoo, 2020, p. 93, 2021, pp. 523–525). Azonban ezek a fejlemények korántsem csak a tudományos diskurzusban bírnak relevanciával, mivel ezzel együtt a társadalom és a kultúra is megváltozott a média által uralt hipermedializált közegben. Ily módon az utánzás tér-és időbeli korlátai gyakorlatilag eltűnőben vannak, mivel az kiterjed a digitális színtérre is, ahol a simulacrumok és az utánzó alanyok találkoznak és dinamikus kölcsönhatásba lépnek, alapvetően alakítva ezzel az valóságészlelésünket, meggyőződéseinket és cselekvéseinket nem csak a tudat, hanem – sőt, alighanem elsősorban – a tudattalan szintjén is (Lawtoo, 2018, p. 184). Ezt a jelenséget nevezi Nidesh Lawtoo hipermimézisnek (*hypermimesis*). Az új digitális média által felfokozott hipermimetikus hatások erőterében válik igazán akuttá az erőszak kérdése, hiszen ez kiváló táptalajt jelent a szélsőséges eszmék, ideológiák és gyakorlatok fertőzőszerű terjedésének (Lawtoo, 2019, pp. 166–178). Ez az a pont, ahol a címben szereplő kifejezések összeérnek, amelyek egyben a dolgozat legfőbb tárgyszavai: ember, utánzás, vallás (+ erőszak).

Ezen a ponton elkerülhetetlen, hogy említést tegyek az előbbieken többször is hivatkozott Nidesh Lawtoo által vezetett *Homo Mimeticus: Theory and Criticism* (HOM) elnevezésű, 2010-es évek végén indult kutatási projektre, mivel mind a tematikáját, mind pedig a megközelítését tekintve teljes fokú párhuzamot mutat jelen dolgozatával¹. Ezt alighanem a címben szereplő *homo mimeticus* kifejezés demonstrálja a legjobban, jóllehet, az alcímek viszont világosan kijelölik a kutatási területek eltérő tartományait. Azonban a megközelítés és a szellemiség tágabb szintjén pontosan ugyanabba a vonulatba illeszkedik a HOM és a jelen dolgozat, amelynek gyűjtőneve a poszthumanizmus. Legyen szó ennek az ernyőfogalomnak bármely szűkebb irányzatáról (filozófiai, kritikai, kulturális poszthumanizmus), a poszthumanista diskurzus általános kiindulási pontját az ember fogalmának sürgető revíziója jelenti. A 20-21. században olyan mértékű exponenciálisan növekvő tudományos fejlődésnek (például a biotechnológia, a mesterséges intelligencia és a robotika terén) lehetünk tanúi, aminek olyan onto-episztemológiai vonatkozásai is vannak, amelyek alapjaiban ingatják meg az ember magáról alkotott koncepcióit. A poszthumanizmus teljes mértékben szakít az ember fogalmának szolipszista és individualista felfogásával, hatályon kívül helyezve ezzel az „én” demarkációs vonalait olyannyira, hogy a humanitás legfőbb karakterjegyének a technológiai és az ökológiai környezetbe való beágyazottságát tekinti (Ferrando, 2019, pp. 21–23; Hayles, 2010, pp. 283–291; Nayar, 2014, pp. 4–5). A *homo mimeticus* kifejezés alatt pontosan ugyanazt

---

¹ A projektről részletes információk a <http://www.homomimeticus.eu/> weboldalon olvashatók.

értem, mint Lawtoo: az ember elsősorban és fundamentálisan a kapcsolataiba beágyazott, nyitott, szociális és plasztikus faj, illetve lény. Ebben az értelmezésben az individualitás keretei teljesen feloldódnak, de itt nem csak egyfajta nyitásról, kapcsolódásról van szó. A mimézis nem csak egymással összeköti, hanem generatív módon konstruálja is a szubjektumokat. Tehát nem az egoból fakad az utánzás, hanem fordítva, az utánzás hatására alakul ki az ego, ami ebben az interpretációban egyfajta porózus szövedéket jelent, ami áteresztő, átjárható, és amelyet folyamatosan alakítanak a mimetikus relációk (Lawtoo, 2013, 1-3, 287). Leginkább ebben a paradigmaváltásban ragadható meg elsődlegesen mind Girard, mind a HOM, mind pedig ennek a dolgozatnak az irányultsága, illetve a *homo mimeticus* koncepciójának a lényege. Tehát ez egy olyan válaszkísérletet jelent a poszthumanizmus által sürgetett, és ezáltal a tudomány-filozófiai diskurzusban újra reflektorfénybe állított humanitás fogalmának a felülvizsgálatát illetően, amely a mimézis jelenségéből indul ki. Maga a mimézis bizonyos értelemben egy régi-új koncepció, hiszen már Platón és Arisztotelész is – noha eltérően értékelték a mimetikus hatásokat és reprezentációkat – egyetértettek abban, hogy az ember alapvetően egy utánzó természetű lény. Tulajdonképpen a témaválasztásom második fő indoka a mimézis témakörének poszthumanista kontextusban való újramelegítése és aktualitása, amely tökéletes összhangban áll a HOM projekt által is propagált mimetikus (vissza)fordulattal. Azaz egy olyan paradigmaváltásról van szó a mimézisről való gondolkodásban, amely szakít az utánzás sematikus felfogásával és a *homo mimeticus* dinamikus koncepciója felé mozdul.

A témaválasztás indoklását még számos más tudományterület aspektusából lehetne bővíteni, azonban jelen dolgozat szempontjából a filozófiai, az etológiai és a vallástudományi relevanciák az elsődlegesek. Így Girard mimetikus elméletének tárgyalását egy áttekintő fejezettel kezdem, amelyben a szerző életrajzának és munkásságának általános szintű bemutatásán túl gondolkodásának filozófiai kontextualizálása áll a fókuszban. Ezt követően egy-egy külön főfejezetben Girard mimézis fogalmát járom körül etológiai, azt követően pedig a valláselméletét vallástudományi aspektusból. Ennek során igyekszem Girard diverz gondolati ívének legfőbb csomópontjait szétszálazni, valamint bemutatni, hogy fő hipotézisei milyen válaszkísérletet jelentenek a vonatkozó diszciplína legalapvetőbb szintű kérdéseire. Így a dolgozat gerincét jelentő főfejezetek mindegyikét ugyanolyan módon strukturáltam: a bevezetőben ismertetem az adott fejezet felépítését, majd pedig a tematikailag leginkább adekvát tudományterület alapkérdéseinek általános szintű áttekintése következik, egyre szűkítve arra a problémakörre, amelyet a mimetikus elmélet adott fő gondolati csomópontja kijelöl. A megfelelő kontextualizálást követően pedig bemutatom Girard koncepcióját, amelyet minden főfejezet végén egy összegzés foglal keretbe. A három fő fejezetet, amelyeknek a

tengelyét a filozófiai, az etológiai, valamint a vallástudományi megközelítés képezi, követi egy rövidebb egység, amelyben a mimetikus elméletet érintő kritikákat veszem sorra, majd pedig egy konkludáló-összegző fejezettel zárul a dolgozat.

A dolgozat tulajdonképpen egy előtanulmány, amely Girard mimetikus elméletének szisztematikus feldolgozásából áll. Némi iróniával azt a megjegyzést is ide lehetne fűzni, hogy az utánzásról írott dolgozat semmi eredetiséggel nem rendelkezik, csupán utánoz. Ez alighanem így is van, azonban magyar nyelven mindeddig még jelent meg a Girard mimetikus elméletét feldolgozó átfogó munka annak ellenére, hogy az tematikáját tekintve rendkívül releváns és aktuális, valamint a már eleve nem csekély népszerűsége (legyen az akár pozitív vagy negatív) dinamikusan növekszik nemzetközi szinten. Erre jó példa a *Colloquium on Violence & Religion* elnevezésű nemzetközi kutatói szervezet², amely kimondottan Girard munkásságával foglalkozik. Érdekes még említést tenni a PayPal társalapítója, Peter Thiel által életrehívott *Imitatio* elnevezésű projektről³, amely Girard mimetikus elméletével kapcsolatos kutatásokat támogat világszerte. A korábban már említett, a European Research Council által támogatott *Homo Mimeticus Project* is kiváló példa, valamint az Innsbruck-i Egyetemen működő kutatócsoport munkássága is rendkívül jelentős a téma szempontjából. Még számtalan intézetet, tanszéket és projektet lehetne felsorolni a világ minden tájáról, amitől most eltekintek. Jóllehet, ez a hiánypótló jelleg még további érvet jelent a témaválasztást illetően is, valamint magyar nyelvterületen némileg unikálissá is teszi a dolgozatot. Azonban nem csak ez jelenti az egyetlen sajátosságot, hanem a mimetikus elmélet tárgyalása során tett markáns, elsősorban vallástudományra vonatkozó állítások, amelyek a dolgozat fő téziseit jelentik: 1) az ember *homo mimeticus*, azaz nem autonóm szubjektum, hanem fundamentálisan nyitott a külső hatásokkal szemben, így elmosódnak az „én” határai, tehát az ember nem individuum, hanem *interdividuum*; 2) a vallás egyfajta szelekciós mechanizmus, így generatív szerepet játszik az emberré válás evolúciós folyamatában, tehát az ember *homo religiosus* is egyben; 3) így a vallástudomány nem pusztán kulturális és társadalmi jelenséget leíró, hanem az ember megértését szolgáló megalapozó tudomány is, tehát fajunk fejlődése nem érthető meg a vallás vizsgálata nélkül.

A témaválasztás indoklását és a dolgozat felépítésének és fő téziseinek ismertetése után nem maradt más hátra, minthogy még két dologra hívjam fel a figyelmet. Az egyik, hogy a disszertáció olvasását bizonyára végig fogja kísérni egyfajta hiányérzet. A dolgozat terjedelmi és a magam szakmai korlátai okán kénytelen voltam a lehető legjobban leszűkíteni az egyes

---

² További információ: <https://violenceandreligion.com/>

³ További információ: <http://www.imitatio.org/about-imitatio>

problémakörök és megközelítések tárgyalását. Mind a filozófiai, mind az etológiai és pszichológiai, mind pedig a vallástudományi szempontú felvetések még számos további elágazást kínálnak akár tematikai, akár az egyes szerzők munkásságával való összehasonlítás aspektusából. A hiányérzetet csak tovább fokozza az, hogy Girard elmélete még számos további tudományterületet érint, mint például a politikaelméletet, esztétikát, irodalomelméletet, jogelméletet, sőt akár az urbanisztika és a közlekedési földrajz szempontjából is releváns lehet⁴, de még nagyon hosszasan lehetne sorolni a lehetséges kapcsolódásokat⁵. Minden főfejezet bevezetőjében igyekeztem kijelölni a korlátokat és megindokolni a szűkítést, de ennek ellenére is elkerülhetetlen a hiányérzet. Ugyanakkor ennek szándékaim szerint vita- és diskurzuserjesztő hatása is van. Mindazonáltal, elsősorban nem ebben merül ki a dolgozat remélt provokatív jellege, hanem egyrészt azokban a markáns állításokban, amelyeket Girard fogalmaz meg elméletében, másrészt, amelyeket magam is artikulálok a disszertáció fő állításaiként.

A dolgozat másik karakterjegye, amelyre szintén szeretném felhívni a figyelmet, az a helyenkénti ismétlődő jelleg. Ez a mimézis plasztikus jellege miatt indokolt, ugyanis az utánzás korántsem egy kizárólagosan passzív folyamat, illetve jelenség. Az utánzás a szubjektumnak egy olyan tulajdonsága, amelyik formát ad és kap, tehát egyszerre a forma befogadásának passzív alanya, valamint aktív közvetítője a formának és a mintának (Lawtoo, 2017, p. 1213). Azaz, egyfelől, egy mimetikus viszonyrendszerben az utánzó alany(ok) és a modell(ek) között nagyon gyakran dinamikus és kölcsönös a kapcsolat. Tehát a szerepek fel is cserélődhetnek a szubjektumok közötti határ elmosódásával. Másfelől a mimézis számos formát ölthet és rengetegféleképpen nyilvánulhat meg. Azaz a mimézis nem csak szubjektumokra való hatásainak a tekintetében plasztikus, hanem önmagában is, az alkalmazkodóképességének a szempontjából. Ez különösen jól megfigyelhető napjainkban: például számos csatornán keresztül találkozhatunk olyan tömegtermékekkel, amelyeket az egyediség égisze alatt reklámoznak. Viszont az ilyen értelemben vett egyediség, a divat, absztraktabb szinten az utánzás elutasítása, az antimimetizmus is éppúgy mimetikus jelenség. A *homo mimeticus* ingaszerűen oszcillál a mimetikus és antimimetikus hatások erőterében, részben tudattalan affekciók, részben pedig tudatos, értelem alapú belátások által vezérelve (Lawtoo, 2013, p. 3).

---

⁴ Ennek szemléltetésére kiváló példa Uhljár Péter *Az autók uralta város: a budapesti kerékpáros úthálózat fejlesztésének lehetőségei* címmel, a Doktoranduszok Országos Szövetségének Tavaszi Szél elnevezésű konferenciasorozatának 2019. évben tartott előadása. Uhljár a különböző közlekedési módzatok közötti, a limitált térhasználatból adódó feszültségek kapcsán utalt Girard mimézis fogalmára, mint adekvát értelmezési keretre.

⁵ A mimézis az élet valamennyi szerveződési szintjén megfigyelhető, azonban az erre való utalás végképp szétfeszíteni a dolgozat kereteit, így kizárólag a társadalomtudományok terejére korlátozom a megközelítésemet.

Az önismétlő jelleg szempontjából mindez azt jelenti, hogy a dolgozatban szereplő megközelítések és kérdésfelvetések megváltoztatják a probléma jellegét. Tehát attól függően, hogy milyen megközelítés mentén tárgyalom a mimetikus elmélet alapkoncepcióit, minden esetben szükséges az elmélet egészét tekintetbe venni. Például Girard emberré válásról alkotott hipotézisét nem lehet a vallástudományi koncepciói nélkül megérteni, ahogyan a valláselméletének tárgyalása és értékelése is inkorrekt, ha figyelmen kívül maradnak a mimézisről alkotott elgondolásai. Ezt helyenként visszautalásokkal igyekeztem megoldani, azonban néhol előnyösebbnek láttam, hogy az adott megközelítés fényében röviden újra leírjam az adott fogalmat a jobb olvashatóság végett, valamint a nagyobb fejezetek végi összegzésekkel is a könnyebb áttekinthetőséget kívántam elősegíteni.

Irodalom

- Barber, B. R. (1996). *Jihad vs. McWorld: how globalism and tribalism are reshaping the world*.
- Dawkins, R. (2017). *Isteni téveszme* (J. Kepes, Trans.) (4. kiad). Budapest: Libri.
- Ferrando, F. (2019). *Philosophical Posthumanism. Theory*. London: Bloomsbury Academic.
- Hayles, N. K. (2010). *How We Became Posthuman: Virtual Bodies in Cybernetics, Literature and Informatics*. Chicago: University of Chicago Press.
- Huntington, S. P. (1998). *A civilizációk összecsapása és a világrend átalakulása*. Budapest: Európa.
- Kiss, L. A. (2015). A bűnbak: vallás, erkölcs és politika kapcsolata René Girard kultúrafilozófiájában. *Korunk*, 26(9), 88–98.
- Lawtoo, N. (2013). *The Phantom of the Ego: Modernism and the Mimetic Unconscious*. Michigan State University Press; East Lansing.
- Lawtoo, N. (2017). The Plasticity of Mimesis. *MLN*, 132(5), 1201–1224. <https://doi.org/10.1353/mln.2017.0092>
- Lawtoo, N. (2018). Violence and the Mimetic Unconscious (Part One): The Cathartic Hypothesis: Aristotle, Freud, Girard. *Contagion: Journal of Violence, Mimesis, and Culture*, 25, 159–192. <https://doi.org/10.14321/contagion.25.2018.0159>
- Lawtoo, N. (2019). *(New) fascism: Contagion, Community, Myth. Breakthroughs in mimetic theory series*. East Lansing, Mich.: Michigan State University Press.
- Lawtoo, N. (2020). The Critic and the Mime: J. Hillis Miller in Dialogue with Nidesh Lawtoo. *The Minnesota Review*. (95), 93–119. <https://doi.org/10.1215/00265667-8623756>
- Lawtoo, N. (2021). Black Mirrors: Reflecting (on) Hypermimesis. *Philosophy Today*, 65(3), 523–547. <https://doi.org/10.5840/philtoday2021517406>
- Máté-Tóth, A. (2014). *Vallásnézet: a kelet-közép-európai átmenet vallástudományi értelmezése*. Kolozsvár: Korunk; Komp-Press.

- Máté-Tóth, A. (2019). Kirekesztés: avagy az erőszak vallási legitimációja. In T. Szilágyi (Ed.), *Vallás és erőszak: elméleti koncepciók és a globális terrorizmus felemelkedése a 21. században* (pp. 6–23). Szeged: Szegedi Tudományegyetem Vallástudományi Tanszéke.
- Nagy, G. D. (2019). Jim Jones és a társadalmi tőke negatív aspektusai az új vallási mozgalmakban. In T. Szilágyi (Ed.), *Vallás és erőszak: elméleti koncepciók és a globális terrorizmus felemelkedése a 21. században* (pp. 45–65). Szeged: Szegedi Tudományegyetem Vallástudományi Tanszéke.
- Nayar, P. K. (2014). *Posthumanism*. Cambridge: Polity Press. Retrieved from <https://search.ebscohost.com/login.aspx?direct=true&db=edsnuk&AN=edsnuk.vtls003500713&lang=hu&site=eds-live&scope=site>
- Palaver, W. (2013). *René Girard's Mimetic Theory*. Michigan State University Press.
- Szilárdi, R. (2019). A vallás és erőszak csoportközi vonatkozásai. In T. Szilágyi (Ed.), *Vallás és erőszak: elméleti koncepciók és a globális terrorizmus felemelkedése a 21. században* (pp. 24–44). Szeged: Szegedi Tudományegyetem Vallástudományi Tanszéke.